

Σταύρος Καραγεωργάκης

Συγγένειες μεταξύ της αρχαιοελληνικής και σύγχρονης επιχειρηματολογίας για την ηθική εκτίμηση των άλλων ζώων*

Περίληψη:

Σκοπός της εισήγησης είναι να δείχτεί ότι το πεδίο της ηθικής για τα ζώα (animal ethics) έτσι όπως αναπτύχθηκε κυρίως τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα αποτελεί ιστορική συνέχεια μιας ανάλογης προβληματικής που είχε καλλιεργηθεί στην αρχαία Ελλάδα. Πιο συγκεκριμένα, προσπαθώ να δείξω τη συνάφεια της επιχειρηματολογίας του Πλούταρχου και του Πορφύριου που ασχολήθηκαν ειδικά με το ζήτημα, με αυτήν των τριών σημαντικότερων τάσεων του πεδίου της ηθικής για τα ζώα, δηλαδή της ωφελιμιστικής θεωρίας για την απελευθέρωση των ζώων του Peter Singer, της θεωρίας για τα δικαιώματα των ζώων του Tom Regan και της νεότερης προσέγγισης της συμπάθειας που αναπτύχθηκε από διάφορες φιλοσόφους όπως η Mary Midgley, η Josephine Donovan και η Lori Gruen.

Εισήγηση:

Το 1975 μπορεί να θεωρηθεί χρονιά ορόσημο για το ζήτημα της ηθικής αντιμετώπισης των άλλων ζώων. Ήταν η χρονιά που εκδόθηκε το βιβλίο *Η Απελευθέρωση των Ζώων* του Peter Singer¹, ένα βιβλίο που έπαιξε σημαντικότατο ρόλο στην ευαισθητοποίηση των πολιτών για την

* Δημοσιεύτηκε στο Έλενα Παπανικολάου (επ.), *Περιβάλλον, Κοινωνία, Ηθική* (Τόμος Πρακτικών 2ης Διεθνούς Ημερίδας Περιβαλλοντικής Ηθικής), Αειφορία, Αθήνα 2010, σσ. 176-195.

¹ Singer, Peter, *Animal Liberation: A New Ethics for Our Treatment of Animals*, New York Review/Random House, New York, 1975 (Ελληνική μετάφραση: Singer, Peter, *Η Απελευθέρωση των Ζώων*, μτφρ. Σταύρος Καραγεωργάκης, Αντιγόνη, Θεσσαλονίκη, 2010, υπό έκδοση).

κακομεταχείριση των άλλων ζώων και που συνετέλεσε μαζί με πολλά άλλα έργα που ακολούθησαν στη δημιουργία ενός πρωτοπόρου νέου κινήματος, του κινήματος για την απελευθέρωση των ζώων. Ίσως ακούγεται προκλητικό να μιλούμε σήμερα για τα δικαιώματα των άλλων ζώων, τώρα που εν ονόματι της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης περιστέλλονται τα εργασιακά δικαιώματα, ενώ σε πολλές περιοχές του κόσμου δεν είναι αυτονόητα ούτε τα ανθρώπινα δικαιώματα. Ωστόσο ο Singer σ' αυτό το βιβλίο δείχνει μεταξύ άλλων ότι το κίνημα για την απελευθέρωση των ζώων δεν είναι ανταγωνιστικό με το κίνημα για την απελευθέρωση των ανθρώπων, ούτε με τους αγώνες των πολιτών να ζουν και να εργάζονται σε αξιοπρεπείς συνθήκες.

Σ' ένα από τα κεφάλαια λοιπόν αυτού του βιβλίου ο συγγραφέας εξετάζει τη γέννηση και την ανάδυση του ειδισμού (speciesism), δηλαδή της μεροληπτικής στάσης των ανθρώπων υπέρ του είδους τους και κατά των άλλων ειδών, και κάνει μια σύντομη αναφορά στις απόψεις αρχαίων ελλήνων φιλοσόφων για τα ζώα. Αφού αναφέρει μερικές από τις θέσεις που αποδίδονται στον Πυθαγόρα και κάποιες θέσεις του Αριστοτέλη, καταλήγει: «Οι απόψεις του Αριστοτέλη, και όχι των πυθαγορείων, ήταν αυτές που έμελλαν να γίνουν μέρος της ύστερης δυτικής παράδοσης.»² Δυστυχώς, αυτός είναι ένας από τους λόγους για τους οποίους καταπιέζονται πολλά είδη ζώων μέχρι τις μέρες μας.

Σ' αυτό το κείμενο θέλω να δείξω ότι μπορεί να συναντήσει κανείς πλούσια επιχειρήματα στην αρχαιοελληνική γραμματεία για την ηθική αντιμετώπιση των άλλων ζώων, και μάλιστα τέτοια που να καταδεικνύουν τη στενότερη σχέση εκείνης της επιχειρηματολογίας με την τωρινή. Θέλω εκ των προτέρων να αναφέρω ότι το πνεύμα αυτού του κειμένου δε στηρίζεται σε κάποια προγονόπληκτη διάθεση που θέλει να

² Ibid. σ. 189.

αναγάγει τα πάντα στην αρχαιοελληνική σκέψη, αλλά να δείξει τη διαχρονική ισχύ αυτών των επιχειρημάτων.

Πολλοί πιστεύουν, μεταξύ αυτών και ο ίδιος ο Singer, ότι η χορτοφαγική στάση των πυθαγορείων οφείλονταν εξ ολοκλήρου στις πεποιθήσεις του Πυθαγόρα για τη μετεμψύχωση³. Είναι σίγουρα μια εύκολη απάντηση στο σκοτεινό ερώτημα περί της χορτοφαγικής στάσης των πυθαγορείων. Αν δούμε όμως πιο προσεκτικά τα επιχειρήματα των βιογράφων του Πυθαγόρα, και κυρίως του Πλούταρχου και του Πορφύριου του Τύριου που φαίνεται να επηρεάστηκαν σε μεγάλο βαθμό από τους πυθαγορείους, τότε αντιλαμβανόμαστε ότι η πίστη στη μετεμψύχωση δεν πρέπει να ήταν αρκετή για να δικαιολογήσει το σεβασμό των πυθαγορείων προς τα άλλα ζώα. Σ' αυτά τα επιχειρήματα θα αναζητήσουμε και τις ομοιότητες με τη σύγχρονη επιχειρηματολογία. Αυτό δε σημαίνει ότι ο Πυθαγόρας, ο Πλούταρχος και ο Πορφύριος δεν πίστευαν στην μετεμψύχωση, αλλά ότι, όσον αφορά στο ζήτημα της συμπεριφοράς μας έναντι των άλλων ζώων, εκτός από την πεποίθηση περί μετεμψύχωσης βρίσκουμε επιχειρήματα υπέρ της ηθικής εκτίμησης αυτών των όντων τα οποία δε σχετίζονται με θρησκευτικές αντιλήψεις. Όπως άλλωστε έχει υποστηρίξει χαρακτηριστικά και η Mary Midgley, οι απόψεις περί μετεμψύχωσης πρέπει να ειπωθούν ως έκφραση ή ως επακόλουθο μιας πρότερης υψηλής εκτίμησης για τα ζώα⁴.

Προχωρώντας λοιπόν στην εξέταση της κύριας επιχειρηματολογίας, πρέπει να αναφέρω ότι, παρά την ύπαρξη πολλών αναφορών στο ζήτημα της ηθικής εκτίμησης των άλλων ζώων σε διάφορους συγγραφείς, όπως για παράδειγμα στον Πλάτωνα, Ηρόδοτο και Οβίδιο, θα εστιάσω σε τέσσερα έργα της αρχαίας ελληνικής

³ Tsekourakis, Damianos, "Pythagoreanism or Platonism and Ancient Medicine? The Reasons for Vegetarianism in Plutarch's 'Moralia'," *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II, 36, 1 (1987), σ. 379.

⁴ Midgley, Mary, "The Mixed Community," στο *Animals and Why they Matter*, University of Georgia Press, Athens, 1983, σ. 123.

γραμματείας τα οποία ασχολούνται σχεδόν αποκλειστικά με το ζήτημα. Πρόκειται για το εξαιρετικό *Περί Αποχής Εμψύχων* του Πορφύριου, και τρία βιβλία του Πλούταρχου, και συγκεκριμένα για το *Πότερα των Ζώων Φρονιμώτερα*, τα *Χερσαία ή τα Ένδρα*, το *Περί του τα Άλογα λόγω Χρήσθαι*, γνωστό επίσης με τον τίτλο *Γρύλλος*, και το *Περί Σαρκοφαγίας* που απαρτίζεται από δύο λόγους.

Σ' αυτά τα έργα ο Πλούταρχος και ο Πορφύριος έχουν να απαντήσουν σε παρόμοια ερωτήματα και αιτιάσεις με αυτά που δέχονται σήμερα οι χορτοφάγοι και όλοι όσοι υποστηρίζουν την ηθική αντιμετώπιση των άλλων ζώων. Αξίζει να αναφέρουμε κάποια, έτσι όπως παρουσιάζονται από τον Πορφύριο στο πρώτο κεφάλαιο του *Περί Αποχής*: δεν πρέπει να εφαρμόζουμε το δίκαιο στα ζώα γιατί δεν είναι έλλογα και είναι κατώτερα από εμάς [1.4], δεν πρέπει να αφήσουμε τα ζώα να αυξηθούν υπερβολικά σε αριθμό γιατί θα απειλείται η ζωή των ανθρώπων [1.12], ο άνθρωπος έχει μια έμφυτη αντιπαλότητα προς τα ζώα [1.14], αν δεν καταναλώνουμε κρέας τότε δεν πρέπει να καταναλώνουμε κανένα ζωικό παράγωγο (π.χ. μέλι, μαλλί κλπ.) [1.21], οι θεοί έδωσαν το παράδειγμα σκοτώνοντας ζώα [1.22], η σαρκοφαγία συντελεί στη ενδυνάμωση του σώματος [1.26] και πολλά άλλα⁵.

Ένα από τα κύρια μελήματα που συναντούμε στην επιχειρηματολογία των αρχαίων είναι να δείξουν τις ομοιότητες των ανθρώπων με τα άλλα είδη. Δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι ο σημαντικότερος λόγος για την ηθική υποβάθμιση των άλλων ζώων είναι ότι ο άνθρωπος έχει θεμελιώδεις διαφορές με αυτά, και άρα δεν μπορούν να απολαμβάνουν τα ίδια ηθικά δικαιώματα με εμάς. Αν αναγνωρίζονταν ότι λείπουν αυτές οι διαφορές, τότε δε θα υπήρχε κανένα λογικό επιχείρημα που να διέκρινε ηθικώς τον άνθρωπο από τα άλλα ζώα, και

⁵ Πορφύριος, *Περί Αποχής Εμψύχων* (Porphyry, *On Abstinence from Animal Food*, μτφρ. Thomas Taylor, Kessinger, Montana, 2007).

κατ' επέκταση, δεν θα υπήρχε κανένα λογικό επιχείρημα για την κακομεταχείρισή τους. Ο Singer εστίασε στην ικανότητα των ζώων να πονούν, κάτι που του ήταν χρήσιμο για να υποστηρίξει την ωφελιμιστική του προσέγγιση για την ηθική εκτίμηση των άλλων ζώων. Επιπλέον, ζωολόγοι, ηθολόγοι, πρωτευοντολόγοι και βιολόγοι που ασχολούνται με την ηθική εκτίμηση των άλλων ζώων, όπως ο βιολόγος Marc Bekoff, μας μαρτυρούν τις πολλές ομοιότητες που έχουμε με διάφορα είδη⁶. Ένα από τα επιχειρήματα που χρησιμοποιεί ο Πυθαγόρας για να πείσει τους μαθητές του να σέβονται τα ζώα είναι και η ομοιότητα. Ο Πυθαγόρας, μας πληροφορεί ο Ιάμβλιχος, διακήρυσσε την ακρεοφαγία «απέχοντας από τις ζωικές τροφές, προσκυνώντας τους αναίμακτους βωμούς, και προτρέποντάς μας να μην σκοτώνουμε τα ζώα που έχουν την ίδια φύση μ' εμάς»⁷.

Στον ευρηματικό διάλογο *Περί του τα Άλογα λόγω Χρήσθαι* του Πλούταρχου, το γουρούνι Γρύλλος συνομιλεί με τον Οδυσσέα, προσπαθώντας να του εξηγήσει γιατί προτιμά να παραμείνει γουρούνι παρά να μεταμορφωθεί από την Κιρκή σε άνθρωπο. Ο Γρύλλος υποστηρίζει ότι τα ζώα έχουν λογική, συναισθήματα και άλλα, και μάλιστα υπεραμύνεται και της ηθικής ανωτερότητάς τους σε σχέση με τους ανθρώπους⁸. Ο Πορφύριος χρησιμοποιεί μια πιο συστηματική επιχειρηματολογία για να υποστηρίξει τις ομοιότητες που έχουν μεταξύ τους τα είδη. Για τον Πορφύριο τα ζώα έχουν ψυχή [3.25], λογική [3.2, 3.18, 3.21, 3.23], δικό τους τρόπο επικοινωνίας [3.3], έχουν τη δυνατότητα διδασκαλίας [3.6] και εκμάθησης [3.15], και τηρούν ένα σύστημα δικαίου [3.11]. Επίσης έχουν τις ικανότητες και δυνατότητες

⁶ Ενδεικτικά βλέπε: Bekoff, Marc, *The Emotional Lives of Animals*, New Library, California, 2007, de Waal, Frans, *Ο πίθηκος μέσα μας, Τα καλύτερα και τα χειρότερα της ανθρώπινης φύσης*, μτφρ. Μαργαρίτα Μπονάτσου, Αιώρα, Αθήνα, 2007 και Rogers, Lesley G., *Minds of their Own, Thinking and Awareness in Animals*, Westview Press, Colorado, 1997.

⁷ Ιάμβλιχος, *Περί του Πυθαγορικού Βίου* 108 (μτφρ. Αλέξιος Α. Πέτρου, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη, 2001).

⁸ Πλούταρχος, *Γρύλλος, Περί του τα άλογα λόγω χρήσθαι* (μτφρ. Μενέλαος Χριστόπουλος, Στιγμή, Αθήνα, 1996).

της μνήμης, της προσδοκίας, της πρόθεσης, της προετοιμασίας, της ελπίδας, του φόβου, της επιθυμίας και της αγωνίας [3.21]. Από τα παραπάνω είναι προφανές, γράφει ο Πορφύριος, ότι τα ζώα είναι συγγενείς των ανθρώπων, όπως είναι συγγενείς οι βάρβαροι με τους Έλληνες, ακόμα και αν έχουν διαφορές μεταξύ τους [3.25]⁹.

Κάποια απ' αυτά τα χαρακτηριστικά αναγνωρίζει και ο Regan στα ζώα. Τα ζώα, σύμφωνα με τον Regan, αντιλαμβάνονται συγκεκριμένα πράγματα, είναι ικανά να θυμούνται και βάσει της εμπειρίας τους να σχηματίζουν γενικές έννοιες (general concepts). Επίσης είναι πολύ σημαντικό ότι ο Regan αναγνωρίζει σε κάποια μη ανθρώπινα ζώα την ικανότητα να έχουν προσδοκίες για το μέλλον¹⁰. Το στοιχείο άλλωστε του προγραμματισμού του μέλλοντος είναι κομβικό και για το θεωρητικό πλαίσιο της φιλοσοφίας του Singer. Υπό μία έννοια η υιοθέτηση από την πλευρά του Singer του *ωφελιμισμού των προτιμήσεων* (preference utilitarianism)¹¹, έναντι του παραδοσιακού ωφελιμισμού που είχε υποστηρίξει στην *Απελευθέρωση των Ζώων*, υπογραμμίζει τη σημασία απόδοσης της δυνατότητας στα άλλα ζώα να προγραμματίζουν με κάποιον τρόπο την ικανοποίηση των προτιμήσεών τους στο μέλλον. Σύμφωνα με τον ωφελιμισμό των προτιμήσεων επιζητείται η ευρύτερη ικανοποίηση των προτιμήσεων, ή, όπως έχει γράψει και ο ίδιος, ο ωφελιμισμός των προτιμήσεων αποτιμά τις πράξεις από το «βαθμό κατά τον οποίο αυτές συμφωνούν με τις προτιμήσεις των όντων που επηρεάζονται από τη συγκεκριμένη πράξη ή τις συνέπειές της»¹².

Επίσης, συναντούμε σημαντικές ομοιότητες στα χαρακτηριστικά που αποδίδει ο Πορφύριος και ο Πλούταρχος στα άλλα ζώα με αυτά που προϋποθέτει ο Regan ότι πρέπει να έχουν τα πλάσματα που πληρούν το

⁹ Πορφύριος *Περί Αποχής Εμψύχων*.

¹⁰ Regan, Tom, *The Case for Animals Rights*, University of California Press, Berkeley, 1983, σ. 81.

¹¹ Singer, Peter, *Practical Ethics*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999².

¹² Ibid. σ. 94.

κριτήριο του υποκειμένου ζωής (subjects-of-a-life criterion). Σύμφωνα με τον Regan τα χαρακτηριστικά που πρέπει να έχει ένα ον για να είναι υποκείμενο ζωής είναι να έχει πεποιθήσεις και επιθυμίες, αντίληψη, μνήμη, μια αίσθηση του μέλλοντος, και φυσικά του δικού του μέλλοντος, συναισθηματική ζωή, αίσθηση πόνου και ευχαρίστησης, προτιμήσεις και συμφέροντα που αφορούν στην ευημερία του, την ικανότητα να δραστηριοποιείται για την ικανοποίηση των επιθυμιών του και την επίτευξη των στόχων του, ψυχολογική ταυτότητα μέσα στο χρόνο, ατομική ευημερία υπό την έννοια ότι η ζωή που βιώνει είναι καλή ή κακή ανεξαρτήτως από την ωφέλεια που προσφέρει σε άλλους και χωρίς να είναι το αντικείμενο του συμφέροντος οποιουδήποτε. Τα όντα που πληρούν τις παραπάνω προϋποθέσεις είναι υποκείμενα ζωής και έχουν εγγενή αξία (inherent value)¹³.

Όπως μπορεί να παρατηρήσει κανείς, οι ικανότητες που αποδίδει ο Πορφύριος σε κάποια ζώα, ικανοποιούν αρκετά από τα κριτήρια του υποκειμένου ζωής του Regan. Το πιο σημαντικό μάλιστα κριτήριο, βάσει του οποίου πιστεύεται ότι ο άνθρωπος διαφοροποιείται από τα άλλα ζώα, είναι η λογική. Ο Πορφύριος έχει κάνει πολλές ειδικές αναφορές για το θέμα υποστηρίζοντας ότι ο λόγος στα ζώα είναι έμφυτος, όπως και στους ανθρώπους, αναφέροντας διάφορα παραδείγματα γι' αυτό του το επιχείρημα¹⁴. Αφού κάποιοι δεν πιστεύουν ότι τα ζώα έχουν λογική, τότε γιατί τα τιμωρούν όταν σφάλλουν, αναρωτιέται ο Πορφύριος¹⁵. Μάλιστα, τόσο αυτός, όσο και ο Πλούταρχος υποστηρίζουν ότι ο άνθρωπος δεν είναι πιο σοφός από τα άλλα ζώα¹⁶. Άλλωστε και οι στωικοί απέδιδαν λογική στα ζώα. Ο Χρύσιππος ισχυριζόταν ότι κάποια ζώα έχουν τη

¹³ Regan, Tom, *The Case for Animals Rights*, ό.π., σ. 243.

¹⁴ Πορφύριος *Περί Αποχής Εμψύχων* 3.10-3.14.

¹⁵ Ibid. 3.22.

¹⁶ ό.π. 3.10, 3.14, Πλούταρχος *Γρόλλος* 991F.

δυνατότητα να κάνουν χρήση της διαλεκτικής, εφαρμόζοντας τον πέμπτο *σύνθετο αναπόδεικτο συλλογισμό*. Σας διαβάζω το απόσπασμα:

(...) [ο σκύλος]* φθάνοντας σε ένα κόμβο τριών δρόμων, αφού μυρίσει για ίχνη τους δύο δρόμους από τους οποίους δεν πέρασε θήραμα, ορμάει κατευθείαν στον τρίτο δρόμο χωρίς να τον μυρίσει. Ισχυρίζεται λοιπόν ο παλιός φιλόσοφος [ο Χρύσιππος]** ότι ο σκύλος κάνει, κατά βάθος, τον εξής συλλογισμό: «το θήραμα πέρασε ή από αυτόν ή από εκείνον ή από τον άλλο δρόμο· αλλά δεν πέρασε ούτε απ' αυτόν, ούτε από εκείνον· άρα πέρασε από τον άλλο»¹⁷.

Το ερώτημα βέβαια που προκύπτει σήμερα είναι κατά πόσον η δυνατότητα της χρήσης του πέμπτου *σύνθετου αναπόδεικτου συλλογισμού* από ένα ον μπορεί να αποτελέσει κριτήριο για την κακομεταχείρισή του. Και αυτό είναι και το πιο σημαντικό ζήτημα που θέτουν οι φιλόσοφοι που ασχολούνται με την ηθική αντιμετώπιση των άλλων ζώων: Για να απολαμβάνει ένα ον τη ζωή, την ελευθερία και τη σωματική του ακεραιότητα δε χρειάζεται να έχει λογική, ψυχή, πνεύμα, να κάνει χρήση εργαλείων, να έχει ανεπτυγμένη συναισθηματική ζωή και ίσως πολλά ακόμα κριτήρια που έχουν χρησιμοποιηθεί στο πέρασμα των αιώνων προκειμένου να δικαιολογήσουν την κακομεταχείριση των άλλων ζώων από τον άνθρωπο. Άλλωστε, υπάρχουν συνάνθρωποί μας που δεν πληρούν κάποια από τα παραπάνω κριτήρια, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι έχουμε το δικαίωμα να τους κακομεταχειριζόμαστε.

* Σημείωση δική μου.

** Σημείωση δική μου.

¹⁷ Σέξτος Εμπειρικός, *Πυρρώνειες Υποτυπώσεις* Α' 69-71 (μτφρ. Στυλιανός Δημόπουλος, Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 2002).

Ας αφήσουμε λοιπόν το θέμα της ικανοποίησης κριτηρίων για τη συμμετοχή στην ηθική κοινότητα και ας προχωρήσουμε σε μια ακόμα πολύ σημαντική αναλογία μεταξύ της σκέψης των αρχαίων φιλοσόφων που ασχολούνται με την ηθική αντιμετώπιση των ζώων και του Regan, σχετική με το ζήτημα της δικαιοσύνης. Εδώ είναι αξιοσημείωτη η συνεισφορά του Πυθαγόρα ο οποίος συμβούλευε να νοστιμεύουμε το φαγητό με τη δικαιοσύνη¹⁸. Ο Ιάμβλιχος χρησιμοποίησε τον όρο «οικείωση» για να περιγράψει τη βάση στην οποία στήριζε ο Πυθαγόρας την ηθική αντιμετώπιση των ζώων. Ο άνθρωπος πρέπει να επεκτείνει την οικείωσή του και στα άλλα ζώα, να τα θεωρεί οικεία, φιλικά και να μην τα αδικεί¹⁹ και προέτρεπε κατ' ιδίαν τους φιλοσόφους να διασώζουν με μεγάλη επιμέλεια και με την ανάλογη δικαιοσύνη τα ζώα²⁰. Την πιο ισχυρή ένδειξη για τις δικαιοακές αντιλήψεις του Πυθαγόρα μάς τις δίνει ο Πορφύριος στο *Περί Αποχής Εμψύχων*. Εκεί ο Πορφύριος μάς πληροφορεί ότι ο Πυθαγόρας τασσόταν υπέρ της εφαρμογής του δικαίου και στα άλλα ζώα και υπέρ της επέκτασης της ηθικής κοινότητας με την απόδοση ηθικών δικαιωμάτων σ' αυτά. Ο άνθρωπος, υποστηρίζει ο Πυθαγόρας, πρέπει να επεκτείνει τη δικαιοσύνη σε τέτοιο βαθμό ώστε να εγγυάται την ασφάλεια όλων των εμψύχων²¹. Ο Πορφύριος ισχυρίζεται μάλιστα ότι πρέπει να εφαρμόζεται στα ζώα ανάλογη δικαιοσύνη με αυτή που εφαρμόζεται στους ανθρώπους. Ισχυρίζεται ότι αν μας βλάψουν τα ζώα, είμαστε υποχρεωμένοι να τα σκοτώσουμε, όπως κάνουμε με τους ανθρώπους. Είναι απαράδεκτο όμως να αδικούμε ζώα τα οποία δεν μας βλάπτουν και να τρώμε ακόμα και τα άγρια ζώα, ενώ δεν τρώμε τους άδικους ανθρώπους που έχουμε σκοτώσει²².

¹⁸ Πορφύριος *Περί Αποχής Εμψύχων* 3.26.

¹⁹ Ιάμβλιχος, *Περί του Πυθαγορικού Βίου* 168 (μτφρ. Αλέξιος Α. Πέτρου, Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη, 2001).

²⁰ Ibid. 107.

²¹ Πορφύριος *Περί Αποχής Εμψύχων* 3.26.

²² Ibid. 3.26, 2.22.

Πράγματι, το σημαντικότερο ζήτημα που αφορά στη στάση μας απέναντι στα άλλα ζώα είναι αυτό της κρεοφαγίας. Τα ζώα που σκοτώνονται ετησίως προκειμένου να καταλήξουν στα πιάτα των ανθρώπων είναι κατά πολύ περισσότερα απ' όσα σκοτώνονται αθροιστικά στο βωμό της επιστήμης, της ένδυσης, του θεάματος ή της ανθρώπινης διασκέδασης. Επίσης, φαίνεται ότι ενώ πολλοί πολίτες καταδικάζουν τα σπορ με ζώα, το κυνήγι, τα τσίρκο, τις γούνες, δεν είναι έτοιμοι να εγκαταλείψουν τις κρεοφαγικές τους συνήθειες. Οι λόγοι που επικαλούνται είναι πολλοί και διάφοροι, όπως η υγεία, η φυσική διάθεση του ανθρώπου να καταναλώνει κρέας, η ανατομία του, η ανωτερότητά του, θρησκευτικοί λόγοι και άλλοι πολλοί. Ωστόσο τόσο οι Πλούταρχος και Πορφύριος, όσο και οι Singer και Regan, έχουν εστιάσει στο ζήτημα της απόλαυσης. Ο Πλούταρχος και ο Πορφύριος το θέτουν ξεκάθαρα: η βάση της κρεοφαγίας είναι η πλεονεξία.

Το γουρούνι Γρύλλος, για λογαριασμό του Πλούταρχου, υποστηρίζει ότι άνθρωπος καταφεύγει στην κρεοφαγία από πλεονεξία και φιληδονία, ισχυρισμό, που θα τον δούμε να αναπτύσσεται κυρίως στο *Περί Σαρκοφαγίας*. Εκεί ο Πλούταρχος αναφέρει ότι οι άνθρωποι κατέφυγαν στη σαρκοφαγική δίαιτα επειδή είναι πλεονέκτες και φιλήδονοι. Αναφορικά με την πλεονεξία ο Πλούταρχος ισχυρίζεται ότι δεν πρέπει να τρώμε ζώα, πολύ περισσότερο δε, εφόσον υπάρχει άφθονη τροφή φυτικής προέλευσης²³. «Είναι δύσκολο να μιλήσεις σε κοιλιές που δεν έχουν αυτιά» αναφέρει χαρακτηριστικά ο Πλούταρχος²⁴, ενώ ο Singer γράφει ότι εγκρίνουμε τον σφαγιασμό των ζώων, προκειμένου να

²³ Πλούταρχος *Περί Σαρκοφαγίας* 993 D (Plutarch, "The Eating of Flesh", μτφρ. Harold Cherniss & William C. Helmbold in Loeb Classical Library, Plutarch, *Moralia*, vol. XII, Harvard University Press, Cambridge, 2001).

²⁴ Πλούταρχος *Περί Σαρκοφαγίας* 996 D.

ικανοποιήσουμε τις ασήμαντες επιθυμίες του ουρανίσκου μας²⁵. Ο Γρύλλος αναφέρει χαρακτηριστικά τα εξής:

Ο άνθρωπος, αντίθετα, με την αναζήτηση της ηδονής οδηγείται από τη λαιμαργία του προς όλες τις τροφές, τις δοκιμάζει και τις γεύεται όλες σαν να μην ξέρει ακόμη ποια είναι πρόσφορη και κατάλληλη γι' αυτόν, κι έτσι από όλα τα όντα μόνο αυτός είναι παμφάγος. Πρώτα-πρώτα, τρώει κρέας χωρίς να τον αναγκάζει ούτε η έλλειψη ούτε η αδυναμία εύρεσης άλλης τροφής, αφού συνεχώς και ανάλογα με την εποχή του χρόνου είναι στο χέρι του να τρυγήσει, να κόψει, να θερίσει όλο και διαφορετικά φυτά και διαφορετικούς καρπούς που διαδέχονται το ένα το άλλο, και μάλιστα χωρίς να κουράζεται μιας και είναι τόσα πολλά· (...) ²⁶

Η φιληδονία, η πλεονεξία και η ύβρις σχολιάζονται και σε άλλα σημεία των δύο αυτών λόγων²⁷, ωστόσο γίνεται εντελώς προφανής η σχέση τους όταν ο Πλούταρχος βάζει ένα ζώο να λέει πριν τη σφαγή:

Δε σου ζητώ να με λυπηθείς στην ανάγκη σου, αλλά να μην προχωρήσεις στην ύβρη. Αν είναι για να φας, σκότωσέ με, αν είναι για να φας πιο ευχάριστα, μη με σκοτώνεις. ²⁸

Έτσι, εκτός από τη συνάφεια που αναφέρθηκε, είναι σημαντικό ότι ο Πλούταρχος αφήνει ένα ενδεχόμενο να είναι επιτρεπτή η σαρκοφαγία: όταν αποτελεί τη μοναδική επιλογή του ανθρώπου για να τραφεί. Γι'

²⁵ Singer, Peter, *Animal Liberation*, σ. 162.

²⁶ Πλούταρχος *Γρύλλος* 991 C.

²⁷ Πλούταρχος *Περί Σαρκοφαγίας* 996 E- 997 B.

²⁸ Ibid. 994 E.

αυτό και λίγο παρακάτω συμβουλεύει να τρώμε κρέας μόνο όταν πεινάμε, και όχι για να καλοπερνάμε²⁹. Η συμβουλή αυτή δεν πρέπει να μας κάνει να πιστεύουμε ότι αποδεχόταν γενικά τη συνετή και όχι αλόγιστη σαρκοφαγία, αλλά ότι επέτρεπε τη σαρκοφαγία σε εξαιρετικές περιπτώσεις. Ο Πορφύριος κινείται περισσότερο στο πνεύμα του Πυθαγόρα. Πιστεύει κι αυτός, όπως και ο Πλούταρχος, ότι όσα μας προσφέρονται από τη φύση έτοιμα είναι αρκετά, και ότι η βάση της κρεοφαγίας είναι η πλεονεξία, γεγονός που σημαίνει ότι δε χρειάζεται να καταφύγουμε σε δολοφονίες αθώων πλασμάτων, εστιάζοντας ωστόσο σε ένα μικρό ακροατήριο φιλοσόφων όπως και ο Πυθαγόρας. Ο Πυθαγόρας πρότεινε τη χορτοφαγική διατροφή στους φιλοσόφους³⁰ θεωρώντας πιθανόν ότι μόνον αυτοί μπορούν να είναι δίκαιοι απέναντι στα άλλα έμψυχα. Ο Πορφύριος θέτει αυτήν τη ρεαλιστική και όχι ελιτίστικη βάση, αντιλαμβανόμενος ότι δε θα ήταν πρόθυμοι οι άνθρωποι να ακολουθήσουν τόσο αυστηρούς κανόνες. Ο φιλόσοφος, υποστήριξε ο Πορφύριος, πρέπει να ακολουθεί αυτόν τον κανόνα εφόσον μιμείται το θεό και θέλει να ευτυχήσει³¹. Έτσι και για τον Πορφύριο, ο φιλόσοφος δεν είναι δυνατόν να αποζητά την πολυτέλεια, και συνεπώς δε θα ζητήσει φαγητά που προέρχονται από έμψυχα, θεωρώντας ότι δεν είναι αρκετά όσα προέρχονται από άψυχα³².

Στο ζήτημα της ακρεοφαγίας παρουσιάζονται κάποιες σημαντικές διαφορές μεταξύ του Singer και του Regan. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι ο Regan επιτέθηκε στον Singer για το σχετικά χαλαρό πλαίσιο που προσφέρει ο ωφελιμισμός του, αφού ο τελευταίος αναγνωρίζει καθήκοντα προς τα ζώα, όχι όμως και ηθικά δικαιώματα³³. Ο Regan δεν αποδέχεται τίποτα λιγότερο από την απόλυτη αποχή από κάθε είδους

²⁹ Ibid. 996 E-F.

³⁰ Ιάμβλιχος *Περί του Πυθαγορικού Βίου* 107.

³¹ Πορφύριος *Περί Αποχής Εμψύχων* 2.3.

³² Ibid. 1.56.

³³ Regan, Tom, *The Case for Animals Rights*, σσ. 218-226, 349-351.

ζωικό παράγωγο, αφού πιστεύει ότι τα ζώα έχουν ηθικά δικαιώματα τα οποία δεν μπορούμε να παραβιάζουμε³⁴. Στο θεωρητικό πλαίσιο του Singer όμως φαίνεται ότι μπορεί να υπάρξουν εξαιρέσεις. Έτσι, όπως έξυπνα έχει γράψει η Cora Diamond, ο Singer δε θα είχε πρόβλημα να φάει ένα αρνί που σκοτώθηκε από αυτοκινητιστικό δυστύχημα³⁵ αφού ο θάνατός του δε θα είχε επέλθει ούτε κάτω από συνθήκες εντατικής κτηνοτροφίας, ούτε θα είχε θανατωθεί για να φαγωθεί. Ο Singer απάντησε στην Diamond υποστηρίζοντας ότι δεν είναι πάντα λάθος να τρώμε κρέας (όπως για παράδειγμα στη συγκεκριμένη περίπτωση) και αυτό γιατί ο ίδιος τάσσεται εναντίον της απολυτοκρατίας (absolutism) εν γένει, και κατά συνέπεια και εναντίον της χορτοφαγικής απολυτοκρατίας³⁶. Παρατηρούμε λοιπόν ότι ενώ τόσο οι Πλούταρχος και Πορφύριος, όσο και οι Regan και Singer, συμφωνούν στην εξήγηση της κρεοφαγικής στάσης του ανθρώπου, παρουσιάζουν κάποιες διαφοροποιήσεις ως προς το ποιοι και πότε πρέπει να τηρούν τη χορτοφαγική στάση. Ο Regan φαίνεται ότι δεν αποδέχεται με κανέναν τρόπο την κρεοφαγία, ενώ οι υπόλοιποι τρεις αφήνουν κάποια περιθώρια· ο Singer, σε πολύ εξαιρετικές περιπτώσεις, όπως άλλωστε και ο Πλούταρχος. Η μεγάλη διαφορά όμως μεταξύ των αρχαίων και των σημερινών υπερασπιστών της ηθικής αντιμετώπισης των ζώων είναι ότι οι πρώτοι θεωρούν ότι η χορτοφαγική στάση δεν μπορεί να τηρηθεί από όλους τους ανθρώπους, ενώ οι τελευταίοι θέτουν τη χορτοφαγία ως το σημαντικότερο στοίχημα που πρέπει να κερδίσει το κίνημα για τα δικαιώματα των ζώων (παρά τις απίθανες εξαιρέσεις σαν αυτή που αναφέρθηκε στην περίπτωση του Singer).

³⁴ Ibid. σσ. 350-351.

³⁵ Diamond, Cora, "Eating Meat and Eating People," *Philosophy* 53, 1978, σσ. 471-472.

³⁶ Singer, Peter, Singer, Peter, "Utilitarianism and Vegetarianism," *Philosophy & Public Affairs* 9, no. 4, 1980, σσ. 327-328.

Τέλος, αξίζει να γίνουν κάποια πολύ σύντομα σχόλια για τη συνάφεια της σύγχρονης προσέγγισης περί συμπάθειας προς τα άλλα ζώα, έτσι όπως αυτή αναπτύσσεται από διάφορες φιλοσόφους όπως η Mary Midgley³⁷, η Josephine Donovan³⁸ και η Lori Gruen³⁹ με την αρχαιοελληνική υποστήριξη της ηθικής υπόστασης των άλλων ζώων. Δε θα κάνω αναφορά στις ιστορικοφιλοσοφικές καταβολές αυτής της νεότερης προσέγγισης, θα περιοριστώ μόνο να πω ότι αντλούν τις αναφορές τους από τις θεωρίες ηθικών συναισθημάτων⁴⁰. Αιχμή του δόρατος αυτής της τάσης είναι η πεποίθηση ότι δεν μπορούμε να καταφέρουμε να πείσουμε τους πολίτες να αλλάξουν στάση ζωής αν δεν λάβουμε σοβαρά υπόψη μας ότι μια σημαντική παράμετρος για τη λήψη ηθικών αποφάσεων είναι η συναισθηματική κινητοποίηση των ανθρώπων. Δεν είναι τυχαίο ότι όλες οι φιλόσοφοι που αναφέρθηκαν παραπάνω είναι γυναίκες, αν και πρέπει να ομολογήσουμε ότι πρώτος (εκ των συγχρόνων) ο John Fisher πρότεινε τη χρήση του εργαλείου της συμπάθειας προκειμένου να συμπεριλάβουμε τα ζώα στην ηθική κοινότητα⁴¹. Η Donovan δικαίως αναφέρει ότι η παράδοση του ορθολογισμού αποτέλεσε για αιώνες ένα αντρικό εργαλείο επεξεργασίας της πραγματικότητας και κάνει έκκληση να αφήσουμε χώρο σε νέες προσεγγίσεις, όπως αυτή των συναισθημάτων⁴². Είναι πάμπολλα τα στοιχεία που μπορεί να αντλήσει κανείς, ειδικά από την πυθαγόρεια

³⁷ Midgley, Mary, "The Mixed Community," στο *Animals and Why they Matter*, University of Georgia Press, Athens, 1983, σσ. 112-124.

³⁸ Donovan, Josephine, "Attention to Suffering: Sympathy as a Basis for Ethical Treatment of Animals," στο Josephine Donovan & Carol J. Adams (επ.), *Beyond Animal Rights, A Feminist Caring Ethic for the Ethical Treatment of Animals*, Continuum, New York, 1996, σσ. 174-197.

³⁹ Gruen, Lori, "Empathy and Vegetarian Commitments," στο Josephine Donovan & Carol J. Adams (επ.), *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, Columbia University Press, New York, 2007, σσ. 333-343.

⁴⁰ Ειδικότερα από τις θεωρίες των Francis Hutcheson, Adam Smith και David Hume.

⁴¹ Fisher, John, "Taking sympathy seriously," *Environmental Ethics* 9, no. 3, Fall 1987, σσ. 197-215.

⁴² Donovan, Josephine, "Attention to Suffering."

παράδοση, στα οποία, για λόγους συντομίας, μπορώ να αναφερθώ μόνο σχετικώς επιγραμματικά⁴³.

Είναι το πλέον χαρακτηριστικό λοιπόν στη χορτοφαγική αρχαιοελληνική παράδοση ότι οι συγγραφείς προσπαθούν να κινηματοποιήσουν συναισθηματικά τον αναγνώστη μαρτυρώντας τη φρίκη της βρώσης σαρκών που προέρχονται από πράξη δολοφονίας. Να τι λέει ο Εμπεδοκλής:

Αλίμονο, η αμείλιχτη μέρα του θανάτου δε μ' εξόντωσε

Πριν μου 'ρθει η άθλια ιδέα κρέας να φάω με τα χείλια μου⁴⁴.

Η φρίκη γίνεται ακόμα μεγαλύτερη όταν ελλοχεύει ο φόβος του κανιβαλισμού στο ενδεχόμενο το σφάγιο να είναι το σώμα ενός μετεμψυχωμένου ανθρώπου, ή ακόμα χειρότερα ενός μετεμψυχωμένου συγγενή:

Ο πατέρας σηκώνει τον ίδιο του τον γιο, που έχει αλλάξει
όψη

και τον σφάζει με μια προσευχή, ο άμυαλος, καθώς φριχτά
ουρλιάζει,

τον θύτη ικετεύοντας. Αυτός όμως, κουφός στα ουρλιαχτά,
τον σφάζει και ετοιμάζει στις αίθουσές του μακάβριο
συμπόσιο.

Έτσι ο πατέρας αρπάζει το γιο και τα παιδιά τη μάνα,
και παίρνοντάς του τη ζωή τρώνε τις σάρκες των ακριβών
τους.⁴⁵

⁴³ Μια ειδική παρουσίαση του θέματος επιχειρείται στο: Karageorgakis, Stavros, "Sympathy-based animal ethics in Pythagorean tradition," υπό κρίση.

⁴⁴ Η μετάφραση από το Πορφύριος *Περί αποχής εμψύχων* 2, 31 στο Kirk, G.S., Raven, J.E. & Schofield, M. (επ.), *Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1988, σ. 329 [416].

Την πιθανότητα αυτή αφήνει ανοιχτή και ο Πλούταρχος⁴⁶. Επίσης ο Πλούταρχος αναφέρει ότι οι άνθρωποι έχουν εθιστεί στους σκοτωμούς και την αγριότητα και ότι οι σφαγές των ζώων τούς έχουν ενισχύσει τα άγρια και δολοφονικά τους ένστικτα. Ο Πλούταρχος επικαλείται τα αισθήματα συμπόνιας που πρέπει να έχουν οι άνθρωποι για αυτά τα πλάσματα που σφάζονται αδίκως. «Πώς μπορείτε να βλέπετε πλάσματα να σφάζονται και να διαμελίζονται και πώς απολαμβάνετε τους χυμούς από θανάσιμα πλήγματα» αναρωτιέται⁴⁷. Μάλιστα, αναφέρει ότι οι πυθαγόρειοι θεωρούσαν ότι η πραότητα απέναντι στα άλλα ζώα είναι μια άσκηση στη φιλανθρωπία και τη συμπόνια⁴⁸. Αυτή η θέση του μάλιστα μας θυμίζει και τις νουθεσίες του Καντ ο οποίος υποστήριζε ότι οι βαναυσότητες σε βάρος των ζώων προσβάλουν το ανθρώπινο είδος και ότι εφόσον υπάρχει αναλογία μεταξύ της φύσης του ανθρώπου και των άλλων ζώων τότε όταν πράττουμε τα καθήκοντά μας απέναντι στα ζώα εμμέσως πράττουμε τα καθήκοντά μας προς την ανθρωπότητα⁴⁹.

Η Gruen υποστηρίζει στο πνεύμα του Πορφύριου και του Πλούταρχου, ότι όταν αναγνωρίζουμε ότι τα μη ανθρώπινα ζώα αξίζουν του ηθικού μας ενδιαφέροντος επειδή είναι όντα τα οποία ενσυναισθανόμαστε (empathize), τότε δεν μπορούμε να συνεχίσουμε να τα βλέπουμε ως φαγητό⁵⁰. Στο πνεύμα του Πλούταρχου και του Εμπεδοκλή που αναφέρονται στη φρίκη των σφαγών, η Marti Kheel μάς

⁴⁵ Σέξτος ο Εμπειρικός *Προς Μαθηματικούς* IX, 129 στο Kirk, G.S., Raven, J.E. & Schofield, M. (επ.), *Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, σσ. 328-329 [415].

⁴⁶ Πλούταρχος *Περί Σαρκοφαγίας* 997 E, 998D-F.

⁴⁷ Ibid. 993 B.

⁴⁸ Πλούταρχος *Πότερα των Ζώων Φρονιμώτερα, τα Χερσαία ή τα Ένδρα* 959D- 960A (Plutarch, *De sollertia animalium*, "Whether Land or Sea Animals are Cleverer," μτφρ. Harold Cherniss & William C. Helmbold in Loeb Classical Library, Plutarch, *Moralia*, vol. XII, Harvard University Press, Cambridge, 2001).

⁴⁹ Kant, Immanuel, "Duties to Animals," στο Botzler, R.G. & Armstrong, S.J. (eds.), *Environmental Ethics, Divergence and Convergence*, McGraw-Hill, New York, 1993, σσ. 312-313, αναδημοσίευση από το Kant, Immanuel, *Lectures on Ethics*, μτφρ. L. Infield, London, Methuen & CO, 1963, σσ. 239-241.

⁵⁰ Gruen, Lori, "Empathy and Vegetarian Commitments," σ. 339.

παροτρύνει να επισκεφτούμε ένα σφαγείο για να κατανοήσουμε το βάρος των ηθικών μας αποφάσεων⁵¹.

Πράγματι, δε χρειάζεται να έχουμε μεγάλη φαντασία, ούτε πλήθος βιβλιογραφικών αναφορών για να κατανοήσουμε ότι όταν ερχόμαστε σε επαφή με τα θύματα του στομαχιού μας, τη στιγμή που καθίστανται θύματα για να ικανοποιηθεί ο ουρανίσκος μας και για να κερδοσκοπήσουν οι βιομηχανίες παραγωγής κρέατος, τότε ερχόμαστε αντιμέτωποι με το αποτέλεσμα των επιλογών μας. Και αυτό το αποτέλεσμα, η αγωνία του ζώου πριν από τη σφαγή, τα φρικτά ουρλιαχτά του και το άφθονο αίμα που κυλά, απέχουν πολύ από τις καθαρές συσκευασίες κρέατος στα σούπερ μάρκετ, τις διαφημίσεις με τα χαμογελαστά γουρουνάκια που πρόκειται να γίνουν ζαμπόν και τα καλίσγραμμα μοντέλα που τρώνε λάιτ φιλέτο και παραμένουν πάντα σε φόρμα. Όποιοι αντικρύσουν το θέαμα της σφαγής, ή τουλάχιστον οι κάτοικοι των πόλεων που δεν είναι εξοικειωμένοι με τέτοιες εικόνες, πιθανόν δε θα θέλουν να ξαναβάλουν κρέας στο στόμα τους. Εκεί άλλωστε βρίσκεται η επιτυχία των βιομηχανιών που εμπορεύονται τις σάρκες των μη ανθρώπινων ζώων, στο ότι έχουν καταφέρει να αποσυνδέσουν το σφαγιασμένο ζώο από το όμορφα συσκευασμένο ζαμπόν που βρίσκεται τακτοποιημένο στο ψυγείο του σούπερ μάρκετ. Μέσα λοιπόν από τα σοκαριστικά διλήμματα που θέτουν ο Εμπεδοκλής, ο Πλούταρχος, και οι οικοφεμινίστριες της συμπάθειας, είναι πιθανόν να κινητοποιηθούν περισσότερο οι πολίτες, αφού αυτές οι εκκλήσεις στοχεύουν απευθείας στα συναισθήματά τους.

Συμπεράσματα

⁵¹ Kheel, Marti, "The Liberation of Nature: A Circular Affair," στο Josephine Donovan & Carol J. Adams (eds.), *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, Columbia University Press, New York, 2007, σ. 49.

Ευελπιστώ λοιπόν ότι με το παραπάνω κείμενο κατάφερα να δείξω ότι στην αρχαιοελληνική υπεράσπιση της ηθικής αντιμετώπισης των άλλων ζώων βρίσκουμε πληθώρα επιχειρημάτων που καλύπτουν ενδεικτικά όλο το φάσμα των σημερινών θεωριών για το ζήτημα. Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε ότι, από τα κείμενα που έχουμε τουλάχιστον, δηλαδή του Πλούταρχου και του Πορφύριου, αυτοί οι συγγραφείς είχαν να απαντήσουν περίπου στα ίδια ερωτήματα που απαντούν σήμερα οι υπερασπιστές των ηθικών δικαιωμάτων των ζώων και φυσικά όλοι οι χορτοφάγοι. Το πιο σημαντικό όμως είναι να συνειδητοποιήσουμε ότι είναι άσκοπο να μελετούμε απλώς ακαδημαϊκά αυτά τα ζητήματα. Σ' αυτήν την περίπτωση υποβαθμίζουμε το περιεχόμενο και έναν από τους βασικούς στόχους της εφαρμοσμένης ηθικής εν γένει, δηλαδή της προσπάθειας εφαρμογής αυτών των θεωριών. Αν κατάφερα λοιπόν μέσα από την εισήγησή να δείξω ότι οι φιλόσοφοι αυτών των δύο περιόδων ανήκουν στην ίδια παράδοση, τότε είναι προφανές ότι τα προβλήματα παραμένουν τα ίδια και επομένως είναι χρέος μας να μην αφήσουμε να συζητιούνται για 20 αιώνες ακόμα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bekoff, Marc, *The Emotional Lives of Animals*, New Library, California, 2007.
- de Waal, Frans, *Ο πίθηκος μέσα μας, Τα καλύτερα και τα χειρότερα της ανθρώπινης φύσης*, μτφρ. Μαργαρίτα Μπονάτσου, Αιώρα, Αθήνα, 2007.
- Diamond, Cora, "Eating Meat and Eating People", *Philosophy* 53, 1978, σσ. 465-479

- Donovan, Josephine, “Attention to Suffering: Sympathy as a Basis for Ethical Treatment of Animals,” στο Josephine Donovan & Carol J. Adams (επ.), *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, Columbia University Press, New York, 2007, σσ. 174-197.
- Fisher, John, “Taking sympathy seriously,” *Environmental Ethics* 9, no. 3, Fall 1987, σσ. 197-215.
- Gruen, Lori, “Empathy and Vegetarian Commitments,” στο Josephine Donovan & Carol J. Adams (επ.), *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, Columbia University Press, New York, 2007, σσ. 333-343.
- Ιάμβλιχος, *Περί του Πυθαγορικού Βίου*, μτφρ. Αλέξιος Α. Πέτρου, Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη, 2001.
- Kant, Immanuel, “Duties to Animals,” στο Botzler, R.G. & Armstrong, S.J. (επ.), *Environmental Ethics, Divergence and Convergence*, McGraw-Hill, New York, 1993, σσ. 312-313, αναδημοσίευση από το Kant, Immanuel, *Lectures on Ethics*, μτφρ. L. Infield, London, Methuen & CO, 1963, σσ. 239-241.
- Karageorgakis, Stavros, “Sympathy-based animal ethics in Pythagorean tradition”, υπό κρίση.
- Kheel, Marti, “The Liberation of Nature: A Circular Affair,” στο Josephine Donovan & Carol J. Adams (επ.), *The Feminist Care Tradition in Animal Ethics*, Columbia University Press, New York, 2007, σσ. 39-57.
- Midgley, Mary, “The Mixed Community,” στο *Animals and Why they Matter*, University of Georgia Press, Athens, 1983, σσ. 112-124.
- Plutarch, “The Eating of Flesh”, μτφρ. by Harold Cherniss & William C. Helmbold in Loeb Classical Library, Plutarch, *Moralia*, vol. XII, Harvard University Press, Cambridge, 2001.

Plutarch, *De sollertia animalium*, “Whether Land or Sea Animals are Cleverer”, μτφρ. Harold Cherniss & William C. Helmbold in Loeb Classical Library, Plutarch, *Moralia*, vol. XII, Harvard University Press, Cambridge, 2001.

Πλούταρχος, *Γρύλλος, Περί του τα άλογα λόγω χρήσθαι*, μτφρ. Μενέλαος Χριστόπουλος, Στιγμή, Αθήνα, 1996.

Porphry, *On Abstinence from Animal Food*, transl. Thomas Taylor, Kessinger, Montana, 2007. Μεταφρασμένο απόσπασμα από το στο Kirk, G.S., Raven, J.E. & Schofield, M. (επ.), *Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1988.

Regan, Tom, *The Case for Animals Rights*, University of California Press, Berkeley, 1983.

Rogers, Lesley G., *Minds of their Own, Thinking and Awareness in Animals*, Westview Press, Colorado, 1997.

Σέξτος Εμπειρικός, *Προς Μαθηματικούς*, στο Kirk, G.S., Raven, J.E. & Schofield, M. (επ.), *Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1988.

Σέξτος Εμπειρικός, *Πυρρώνειες Υποτυπώσεις Α΄*, μτφρ. Στυλιανός Δημόπουλος, Θεσσαλονίκη, Ζήτρος, 2002.

Singer, Peter, “Utilitarianism and Vegetarianism”, *Philosophy & Public Affairs* 9, no. 4, 1980, σσ. 325-337.

Singer, Peter, *Animal Liberation: A New Ethics for Our Treatment of Animals*, New York Review/Random House, New York, 1975 (Ελληνική μετάφραση: Singer, Peter, *Η Απελευθέρωση των Ζώων*, μτφρ. Σταύρος Καραγεωργάκης, Αντιγόνη, Θεσσαλονίκη, 2010, υπό έκδοση).

Singer, Peter, *Practical Ethics*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999².

Tsekourakis, Damianos, “Pythagoreanism or Platonism and Ancient Medicine? The Reasons for Vegetarianism in Plutarch’s ‘Moralia’,” *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II, 36, 1 (1987), σσ. 366-393.